

SZEMLE

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEMBEN (1949–1999)*

**(VITA-TÉZISEK A MŰEMLÉKVÉDELEM ELMÉLETÉNEK ÉS GYAKORLATÁNAK
ÉRTÉKELÉSÉHEZ)****

MEZŐS TAMÁS***

A MŰEMLÉKVÉDELEM SZERVEZETI KERETEINEK VÁLTOZÁSA

A II. világháborút követő években a műemlékügy irányítását alapvetően megváltoztató intézkedések láttak napvilágot. A korábban önállóan a vallás és közoktatási miniszter alá rendelt Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) függetlensége az 1949-ben megalkotott 13. törvényerejű rendelettel megszűnt, illetve a Műemlékek és Múzeumok Országos Központjának (MűMOK) létrehozásával megteremtődtek a – mai kifejezéssel – kulturális örökség egységes kezelésének feltételei. A háború után, a romos emlékeket helyreállító szakembergárda gerincét azonban azok az alkotó erejük teljében lévő építészek, művészettörténészek, régészek alkották, akik fiatalként a Gerevich Tibor nevével fémjelzett MOB-ban, az esztergomi helyreállítások során ismerkedhettek meg a műemlék-helyreállítás szerteágazó tudományával. Zsigmond és Mátyás visegrádi palotájának feltárása még a háború előtti időkre esett, de műemléki bemutatása csak az '50-es évek elejére készült el.

A minőségi változás szervezeti keretét az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) megalapítása jelentette 1957-ben. Európában szokatlan módon, az építésügy alá rendelt szervezet szakhatóságként és – a harminc évvel később bekövetkező, előre nem látható társadalmi változások idején már a gondok egyik diagnosztizálható okaként – a gyakorlati műemlékvédelmi munkák komplex koordináló végrehajtó szerveként – mint kutatóhely, tervező és kivitelező szervezet egyben – gon-

* Az írás előadásként a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének INSPIRÁCIÓ c. szimpóziumán 2001. március 28-án hangzott el. Bővített formában azzal a céllal közöljük, hogy a műemlékvédelem mai kérdéseiről az Építés- Építészettudomány *Szemle* rovatában szakmai tudományos vitát kezdeményezzünk. (Szerk.)

** A tanulmány az OTKA T 032635 számú kutatási támogatás keretében készült.

*** Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. Fax: 463-1638; e-mail: mezos@eszd.bme.hu

doskodott az ország területén a történeti múlt építészeti emlékeinek feltárásáról, helyreállításáról és megőrzéséről. A két háború közötti időszak elveinek továbbélése, majd szabályként történő deklarálása (1964 Velence), a szocreáltól felszabaduló építészet modern törekvéseit segítette érvényesülni a műemlékvédelem területén. A vasbetonnak, mint „korszerű” anyagnak az alkalmazása elméletileg is igazolt szép eredményeket hozott – például Diósgyőrben – vagy anakronisztikus megoldásokhoz vezetett – például Karcán. A tervutasításos, államilag irányított és finanszírozott műemlékvédelem működésének csúcsára a ’70-es évek közepére jutott el. A szervezet állandó átalakítása, megújítása ekkor indult meg, mígnem a rendszerváltás idején látszólag alapvető változások következtek be. Előbb az építésügy önálló államigazgatási irányítása olvadt be a Vízügyi, majd a Környezetvédelmi Minisztériumba. A Felügyelőség szakmai-szakhatósági feladatai mellé építési hatósági feladatokat is kapott és az állami tulajdonban maradó épületek egy csoportjának kezelőjeként gondnoki feladatokat is ellátó Hivatallá vált. A szervezeti változásokat nem követte az OMF megalakításakor létrehozott struktúra, ami a szervezet működésének belső ellentmondásait hozta felszínre. A műemlékvédelem elméletének Európában tapasztalt megújulása a hazai, hatósági munkával terhelt szakembergárdát elkerülte. A hatósági munka hátterét megalapozó elméleti írásokban és így a gyakorlatban is a korábban bevált, megszokott megoldások alkalmazásától a hivatali fegyelem súlyával megerősödve, nem engedtek eltérést. Egyfajta szellemi falanszterbe zárva azt, aminek létéhez nap-nap után megújulásra lett volna szüksége.

Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH) létrejötté 1992-ben a helyzetet – ha ez egyáltalán lehetséges volt – még bonyolultabbá tette. Anélkül, hogy egy államigazgatási szerv hivatali struktúrájához profiltisztán igazodott volna az új hivatal szerkezete, az építési hatósági feladatokat első- és másodfokon felvállalva, még átláthatatlanabbá, kuszábbá vált a szervezet. A látszólag önállóságot kapott új egységek, az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ (ÁMRK) és a Műemlékek Állami Gondnoksága (MÁG) tisztázatlan függőségi viszonyban maradtak a Hivatallal. Szervezetileg, a költségvetés tekintetében és nem utolsósorban a személyi kapcsolatok miatt nem alakulhatott ki a műemlékvédelmet hatékonyan szervezni és irányítani képes struktúra. Az OMvH-ban magában pedig olyan egységek maradtak, amelyeknek ugyan nem volt és nem is lehetett direkt államigazgatási funkciója, de elsősorban szakmai és személyes ambíciók beleszólást harcoltak ki az igazgatási feladatok végrehajtásába. Ilyen tisztázatlan szerepet vállalt föl a Tudományos Főosztály, melynek a Hivatal újabb átalakítása¹ ugyan ad formális

¹ A Kulturális Örökségvédelmi Hivaltal 2001. október 8-i hatállyal hozta létre a 2001. évi LXIV. törvény. Az új Hivatal szervezetéről, a jogkörök és a hatáskörök tisztázásáról szóló miniszteri rendeletek hiányában, a cikk megírásakor nem vállalkozhattam még a legújabb állapot elemzésére.

igazgatási szerepet, de ennek megfogalmazása és a jogkörök tisztázása még nem történt meg.

A szervezett műemlékvédelem kialakulása óta Magyarországon hatáskör-koncentráció figyelhető meg. A rendszeres átalakítások során a növekvő szakmai és hatósági szerep az oda nem illő funkciók leválasztását nem tette lehetővé. Ezért az újabb átalakítás is csak egy a – vízfejet növelő – átalakítások sorában.

A HAZAI MŰEMLÉKVÉDELEM ELVI-ELMÉLETI HÁTTERÉRŐL

Egy korábbi írásomban² igazoltam, hogy a két háború közötti műemlék-helyreállító gyakorlat elméleti alapjait tekintve az itáliai teóriához állt közel. Bizonyítja ezt Gerevich Tibor szakmai felfogása is, aki meghatározó szerepet töltött be a Római Magyar Akadémia létrehozásában és azoknak az építéseknek az itáliai kapcsolatai is, akik a II. háború előtti és az azt követő helyreállításokban kulcsszerepet játszottak. Mindenek előtt Lux Kálmán nagyhatású működése vagy Lux Géza, Árkay Aladár, Olgyai Aladár és Viktor vonatkozó munkássága és nem utolsósorban Gerő László több évtizedes tevékenysége is bizonyítja az elmondottakat. Mindezek ellenére, a műemlékvédelemben már a '30-as évektől részt vevő Dercsényi Dezső, a magyar műemlékvédelem európai kapcsolatait taglalva még 1980-ban írt tanulmánykötetében³ is, egyértelműen a német elmélethez, Riegl és Dvořák munkásságához kötődőként írja le a hazai gyakorlatot.

A felfogás eredetére világítanak rá azok, a német szakirodalomban ismert gondolatok, amelyek mind a mai napig a magyarországi műemlékvédelem meghatározó elvi alapját képezik. August Reichensberger már 1845-ben leírta, hogy „*Minden restaurálásnál az első és legfontosabb szabály az, hogy lehetőség szerint olyan keveset, amennyire az egyáltalán lehetséges és azt is észrevehetetlenül szabad csak végrehajtani.*”⁴ Hat évtizeddel később Konrad Lange megfogalmazott frappáns mondata pedig így szól: „*Nicht ergänzen, sondern erhalten, das sei die Lösung. A régiek a maguk korának szelleméből kiindulva teremtettek, mi csak a saját korunkból kiindulva alkothatunk.*”⁵ Csemegi József értelmezésében:⁶ „*E tevékenységnek*

² T. Mezős: Cento anni di rapporti italo-ungheresi nell'ambito della tutela dei monumenti (1848–1949) – megjelenés alatt.

³ Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest 1980. 76.

⁴ August Reichensperger: Einige Andeutungen in Bezug auf die Restaurationen geschichtlicher Baudenkmäler (1945). Közli: Norbert Huse: *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. München 1996. 97.

⁵ Konrad Lange: Die Grundsätze der modernen Denkmalpflege (1906). Közli: Norbert Huse: *i. m.* 122.

⁶ Dr. Csemegi József: A műemlékvédelem időszerű elméleti kérdései. *Építés-Építészet* 1951. III/1–2. 83.

(ti. a műemlékvédelemnek) *egyetlen feltétele csupán az, hogy amit a műemlékhez hozzáad, saját korát kifejező műalkotás legyen.*” Csemegi építéssként a „...műemléket általában nem mint valamely használaton kívüli múzeumi tárgyat...” értelmezi, hanem hangsúlyozza, hogy a „...gyakorlati igények kielégítésére szolgáló objektummá váljon”. Pedig Európa szerte – bátran kijelenthetjük – egyetlen országban sem tartották magukat ezekhez az intelmekhez.

A Velencei Charta megfogalmazása szerint „a kiegészítéseknek és a hozzátételeknek harmonikusan kell az együttesbe illeszkedniük, azonban meg kell különböztetni azokat az eredeti részekről nehogy a restaurálás meghamisítsa a történeti dokumentumot”. Ez a felfogás megjelent már az athéni dokumentumban is, sőt egyértelműen megfogalmazta Camillo Boito is 1883-ban híressé vált előadásában.⁷ Sajnos az elv kialakulásának eredetét és ennek korai magyarországi hatását nem ismerte föl a műemlékvédelem hazai elméletével foglalkozó irodalom. Pedig Möller István zsámbéki helyreállításával kapcsolatban – legalább, ami az elkészült látványt illeti – kézenfekvő a kapcsolat. A Műemléklap múlt évi első számában Román András így ír:⁸ „... 1889-ben, majd 75 évvel a Velencei Charta előtt egy zseniális műemlék-helyreállító, Möller István úgy konzerválta a premontrei romot, ahogy azt a késői utódok chartába foglalták”. Boito maga sem mondott forradalmian újat, ha figyelembe vesszük a Colosseum, vagy a római Forum Romanum néhány antik emlékének XIX. század eleji helyreállítását. Rafaele Stern 1807-ben, az amfiteátrum külső falgyűrűjének déli csonka végződését biztosította úgy, amint azt a késői utód, Camillo Boito bő hét évtizeddel később, mint követendő módszert papírra vetett.

Melyek voltak a helyreállítások során alkalmazott axiómák, amelyek betartását követendőnek és betartandónak tartották a műemlékvédelem hazai teoretikusai? Lényegében az egész vizsgált időszakra érvényes tételeket nem magunk definiáltuk. Ezek „A magyar műemlékvédelmi gyakorlatban alkalmazott elvek és módszerek időszerű kérdései” címet viselő, a műemlékvédelem felügyeletét ellátó Építési és Városfejlesztési Minisztérium Műemlékvédelmi Bizottsága által elfogadott dokumentumból származnak.⁹ Elemzésem módszere: a dokumentum vonatkozó szövegének dőlt betűs idézete után korabeli példával illusztrálom az elmondottakat.

⁷ Boito ismert téziseit először 1883-ban Rómában az Építészek és Mérnökök III. Kongresszusán ismertette a szakmai közvéleménnyel. Közli C. Ceschi: *Teoria e storia del restauro*. Roma 1970. 109.

⁸ Román András: Műemlék vagy mű emlék. *Műemléklap* 2001. január–február, 18. old.

⁹ A dokumentum megjelent a *Műemlékvédelem* című lap XXX. évf. 1986/3. számában. 238–241. old. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy változatlan szöveggel közli a *Magyar Műemlékvédelem 1980–1990 c. mű X.*, 1996-ban megjelent kötete is: 26–28. old.

A KONZERVÁLÁSRÓL

„A műemlék-helyreállítás elsődleges célja a tudományos értékelés alapján megtartandónak ítélt meglévő szerkezetek és anyagok konzerválása. Az erre irányuló törekvéseket fokozni kell, és az ilyen szerkezetek, vakolatok, ... stb. cseréjét, illetve másolatokkal való helyettesítését csak a konzerválás és kijavítás műszaki lehetetlensége esetén szabad megengedni.” (az idézett dokumentum 4. pontja)

A műemléki érték összetevői közül meghatározó szerepe van a hiteles történeti tereknek és természetesen az eredeti formáknak is. A műemlékvédelem története során – bár triviálisnak tetszik a megfogalmazás – ez a megállapítás nem volt magától értetődő. Schulek a Mátyás-templom helyreállítása során bár az általa hitelesként elfogadott térrendszert visszaállította, az előkerült déli homlokzaton álló keleti kapu eredeti kőanyagát kibontatta és ezekről pontos másolatot készíttelve állította helyre a bejáratot. Az eredeti elemeket a Képzőművészeti Főiskola kertjében, az Epreskertben állította össze a növendékek okulására. A purizmust elutasító felfogás minden eredeti részletet az eredeti helyen és az eredeti helyzetben igyekszik biztosítani és, ha lehet, bemutatni. Látványos eredményeket ért el Möller Zsámbékon, de elsősorban a gyulafehérvári székesegyház és Vajdahunyad helyreállításán, vagy Lux Kálmán az esztergomi királyi székhely megmentése érdekében folytatott munkák során. Az anyagtannak a műemlékvédelem segédtudományaként meghatározó szerepe van a '60-as, '70-es évek óta abban, hogy egyre több eredeti maradvány, falrészlet, akár kisebb vakolatfelület, kő, fa, fém szerkezeti elem megőrizhető legyen. Technikai ismereteink bővülése egyre több eredeti részlet megmentését, megőrzését és bemutatását is lehetővé teszi. Építészeti szempontból azonban nem egyértelmű, hogy minden, ami megőrizhető, egyben bemutatható is legyen. Sokat idézett negatív példa a vári Táncsics Mihály utcában a Vörös sünhöz címzett fogadó, ahol a homlokzat barokk architektúrája mögött feltűnik az eredeti középkori vakolt és kváderes homlokzatot imitáló festett homlokzat.¹⁰

A KIEGÉSZÍTÉSRŐL

„Minden kiegészítés tudományos és építészeti-művészeti, esztétikai szempontok összevetésén alapuló felelősségteljes művelet, amelynek alapvetően a műemlék értékeinek érvényesülését, s a történelmi folyamatok megértésének elősegítését kell szolgálni. A kiegészítések mértékének, anyagának, for-

¹⁰ A jelenségre visszatérek még a bemutatás didaktikus szerepéről írottaknál.

májának, illetve technikájának megválasztása tehát minden esetben egyedi elbírálást kíván. Mindenfajta kiegészítésnél alapelv, hogy csak formailag hitelesen rekonstruálható részletek kiegészítéséről lehet szó. Feltételezések, illetve analógiák alapján készült kiegészítések, illetve elméleti rekonstrukciók a tudományos dokumentációk számára fontosak lehetnek, megvalósításra azonban nem kerülhetnek.” (az idézett dokumentum 5. pontja)

Az itáliai műemlékvédelemben már a XIX. században, Európában másutt a századfordulót követően elsősorban a helyreállításnak, az eredetitől való megkülönböztethetőségére helyezték a hangsúlyt. Az Athéni Charta elfogadása után az elv európai értelemben a műemlékvédelem egyik sarkalatos tételévé vált, melyet a Velencei Charta, majd utóbb a Krakkói Charta is megerősített.

Magyarországon Möller István a hazai és az általános európai gyakorlatot megelőzve, a hiányzó részleteket és a megerősítendő faltesteket téglával falaztatta ki. Ennek a – több mint 100 esztendővel ezelőtti – beavatkozásnak a körülményeit itt nem ismertetem, de tény, hogy az itáliai helyreállítások módszerét követve elegáns és átgondolt helyreállítást eredményezett mindaz, ami Zsámbékon megvalósult. Természetesen nem kell elhallgatni azt sem, hogy ott, ahol az emlék összképének megtartását fontosnak tartotta Möller István, maga is műkő vagy akár kőkvádereket használt.

Alig 50 évvel Möller után újabb beavatkozások váltak szükségessé. A rom pusztult és helyenként súlyosabb tönkremenetellel fenyegetett. Közvetlenül az Athéni Charta ajánlásainak elfogadása után a dokumentum V. pontjának szellemében¹¹ a toronypár és a karzat alatti bordás keresztboltozatot vasbetonnal pótolta Lux Kálmán épp úgy, mint a diadalív előtti DK-i boltozati negyedét is. Vasbeton koszorú fogta össze az É-i tornyot és új, alacsony hajlású fémlemez sisakot is szerkesztett. A háború után, az '50-es évek elején újabb javítások váltak indokolttá. Ezeket a döntően szerkezeti megerősítéseket Szanyi József műkő kváderek felhasználásával végeztette el. Ekkor készült el – többek között – a nyugati oromfal vonóvassal történt megfogása és a déli oldal első keleti támpillérének a megerősítése is.

Újabb, csaknem 40 esztendő elteltével a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézetében fogalmazódtak meg elképzelések a műemlék állapotának a javítására. A munkacsoport tagjaként magam is azt vallottam, hogy a romot lehetőleg minél kisebb változtatással, az akkori látványában kell megőrizni az utókor számára. Ta-

¹¹ „A szakértők a régi épületek megszilárdításával kapcsolatban különböző előadásokban foglalkoztak a modern anyagok alkalmazásával, és jóváhagyták a modern technika minden segédessz-közének józan alkalmazását, különös tekintettel a vasbetonra.” Az 1931-ben elfogadott Charta szövegét a *Műemlékvédelem* 1964. évi 4. számában publikált magyar fordítás alapján közlöm.

nulmányunk elkészítéséig az akkor már folyó régészeti feltárások sem vezettek olyan eredményre, amelyek indokolták volna a koncepció megváltoztatását. A javaslatokat nem fogadták el, a tervezést az OMF Tervezési Osztályára bízták. Az új megközelítés, elsősorban állékonysági okokra hivatkozva, nagyobb arányú megerősítési munkákat javasolt. A szerkezeti beavatkozás természetesen vasbetonnal történt, de nyers betonfelület alkalmazása nem volt lehetséges, mert Lux ezt az anyagot már használta 1936-ban. Téglát sem lehetett használni, mert ez a Möller-féle helyreállítással tette volna összetéveszthetővé a beavatkozást. Felvetődött a mészhomok téglá alkalmazásának a lehetősége is, de ezt az anyag fagyveszélyessége miatt el kellett vetni. Tehát maradt a téglá, de laikusok számára, a megkülönböztethetőség érdekében, meszelt felülettel. A fehérre meszelt felület később ott is megmaradt, ahol már nem téglát használtak: az északi mellékhajó első nyugati boltmezőjét lezáró faltestek építésekor. Itt zömében kvádert alkalmazott a tervező az északi fal megépítésénél, de helyenként bontott téglá „berakásokkal” szakította meg a kváderfal „egyhangúságát”. Ennek a téglából készült, kváder méretű „inkrustációnak” az értelmét ismételten csak az eredetitől és a korábbi beavatkozásoktól való megkülönböztethetőségben határozhatom meg, éppen úgy, amint a felület lemeszelését is pótcselekvésnek tartom. (A lemeszelés, mint „technika” alkalmazása egyébként is kétes értékű. Különösen ott lehet veszélyes, ahol az épülettömeg megjelenését, nehézkességét szeretné általa könnyebbé tenni a tervező. A tömegformálás az építészeti koncepcióból következően vagy építészeti eszközökkel oldható meg, vagy, ha látszattmegoldások alkalmazására kényszerülünk, azt egyértelműen az építészeti balfogás palástolásának, elfedésének, a „kozmetikázásnak” kényszerű gesztusaként értelmezhetjük csupán.) Amint ez tetten érhető Zsámbékon a déli lépcsőtorony erőteljes megjelenésének a mérséklését igénylő szándékán is.

MODERN ANYAGOK ÉS SZERKEZETEK ALKALMAZÁSÁRÓL

„A történeti környezet és az egyes műemlékek kiegészítéseiben értelemszerűen megjelenik és megjelenhet a mai kor építészeti felfogása is.” Vagy a velencei dokumentumból vett idézet szerint: *„... minden szükséges kiegészítés az építészeti alkotás körébe tartozik és a mi korunk jegyeit kell, hogy magán viselje. Modern eszközökkel megvalósított, didaktikai célú tér- és tömegérzékeltető építmények vagy szerkezetek csak hiteles építészeti töredékekkel alátámasztott elméleti rekonstrukciók alapján készülhetnek. Ilyen esetekben kerülni kell az olyan megoldásokat, amelyek a meglévő részleteket eltakarják, azok hangsúlyos érvényesülését elnyomják vagy azok rovására uralkodóvá válnak.”* (az idézett dokumentum 6. pontja) *A használat*

vagy a látvány értelmezése miatt szükségessé vált nagyobb mérvű kiegészítéseket modern anyagokkal, modern építészeti megfogalmazásban kell elkészíteni.

Az '50-es, '60-as, sőt talán még a '70-es évek végén is egyértelműen a modern építészet szellemének elfogadását jelentette a vasbeton alkalmazása. Jól példázza ezt a felfogást a visegrádi Salamon-torony elpusztult felső szintjeinek vasbetonnal történő pótlása is az '50-es évek végéről származó terveken. A falak kiegészítése egységes tömeget eredményezett, szemben a még Schulek János által megkezdett helyreállítással, mely egy 1920-ból származó felvétel tanúsága szerint kifelé a romhatás megtartását tartotta elsődlegesnek. Lényegében ebből a felfogásból következtek Szanyi Józsefnek, az '50-es, '60-as évek építészeti modorában készült helyreállítási elképzelései is.¹² Más területről vett példaként a soproni városfal „felsliccelt” vasbeton támfalára, vagy az apró gyöngyszem karcsai református templom¹³ tetőszerkezetét alátámasztó súlyos vasbeton támaszrendszerére is hivatkozhatnánk. A megváltozott körülményeket felismerve Dávid Ferenc írja¹⁴ 1984-ben: „A modern építészet korszakában e megkülönböztetés (ti. a történeti és a korszerű építészet eszközeinek a megkülönböztetése – M. T.) egyszerűbb volt, hisz a modern anyagok és technikák, és az anyag formálásának alapelvei egyaránt különböztek a történeti építészettől, a restaurátor építésznek hát nem a megkülönböztető anyagok, technikák és formák feltalálása, csak ezek alkalmazása volt a gondja, rá tehát a legnehezebb és legalkotóbb fázis maradt; az új, az egységes egész megalkotásáé. Korunk építészete viszont maga is használja a történeti építészet formáit és anyagain, a korszerű új, a kiegészítést őszintén kifejező formák kiválasztása tehát nehezebb feladattá vált.” E helyütt nem szeretnék vitába szállni Dávid Ferencel abban, hogy mennyiben tekinthető a '80-as évek építészete Magyarországon posztmodernnek, és mennyiben felelős a posztmodern – vagy bármi más jelzővel ellátott – építészet a honi műemlékvédelem gondolati válságáért. Az viszont tény, hogy az elmúlt bő másfél évtizedben használhatatlanná váltak azok a

¹² A Szanyi-féle koncepciót ismerteti Szanyi József A visegrádi alsóvár című írása (*Műemlékvédelem* 1959/1. 11–23). Az 1961-ben megkezdett és 1968-ban befejezett helyreállításról Sedlmayr János a *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968* V. kötetében tudósít: 315–333. old.

¹³ Nagypál Juditnak a karcsai templomra tervezett lefedése tudatosan alkalmazott modern megoldással vasbeton – szekrénytartószerűen kialakított – koszorúkra támaszkodó, illetve a karzatpillérek tengelyében páros vasbeton pengékkel alátámasztott tetőszerkezete nem egy 9,4 m-es fesztávú, középkori formát idéző tető számára szükséges fedélszék. Részletes beszámoló olvasható a helyreállításról Nagypál Juditnak a *Karcsa román kori templomának helyreállításáról* című dolgozatában a *Magyar Műemlékvédelem 1971–1972* VII. kötetében, 103–123. old.

¹⁴ Dávid Ferenc: A műemlékhelyreállítások tervezésének kérdései. In: *Magyar Műemlékvédelem 1980–1990* X. kötet 13–15. old. 1996. Elhangzott 1984. november 22-én.

fogalmak a műemlékvédelemben, mint a modern eszközök és a korszerű anyagok használatának szükségessége. Különösen pregnánsan jelenik meg az ellentmondás éppen az idézett Magyar Műemlékvédelem kötetben, ahol a 14. oldalról származó, Dávid Ferenc által jegyzett írást követően a 27. oldalon jelent meg az az OMF állásfoglalás, amelynek 6. pontjában a „modern eszközök alkalmazásának a szükségességét” és – az 5. pontban a Velencei Chartából származó idézetben – a „korunk jegyeinek az alkalmazását” követelik meg a helyreállító építészről. Vagy ugyanennek a kötetnek a 23. oldalán Horler Miklósnak Dávid Ferencsel polemizáló tanulmányában írja:¹⁵ „Hogy a restauráló építész feladata konzerválni és a töredékes régít kiegészítve újat alkotni, ezt régóta tudjuk. Azt is, hogy a kiegészítést meg kell különböztetni a régitől. Hogy ez a megkülönböztetés hogyan fog menni a »posztmodern periódusban«, mely maga is használja a történelmi formákat és »jobb mimikrit« kíván, ez még nem világos, még akkor sem, ha Dávid szerint ez, »viszonylag egyszerűbb gond«”. Zsámbékon a többsikű megkülönböztetésnek ez az igénye bizonyította: az elv bár lehet helyes, de merev, sőt dogmatikus alkalmazása súlyos zavarok forrásává válhat. A zavarok pedig az építészeti, a műemlék-helyreállítás minőségét kérdőjelezzik meg.

ANASTYLOSIS ÉS/VAGY ÚJJÁÉPÍTÉS

„A teljesen elpusztult épületek vagy épületrészek, illetve képző- és iparművészeti alkotások újjáépítését kerülni kell, kivéve az eredeti anyagok felhasználásával történő anastylosis lehetőségét.” (az idézett dokumentum 6. pontja)

Az 1930-as évek óta a teljesen elpusztult épületek vagy épületrészek újjáépítését Magyarországon következetesen elutasította a műemlékvédelem. Ettől az alapelvektől még a háború pusztításai sem térítették el a helyreállítások felelőseit. Sőt, inkább a teljes elbontás mellett döntöttek (mint pl. a Magdolna-templom, részben a királyi vár, a Duna-part szállodái közül néhány esetében), ahelyett, hogy vállalták volna az – alapeszméből következően – egyedül elfogadhatónak ítélt anastylosisnál nagyobb mértékű beavatkozást, amely már esetleg a hipotézis ingoványos talajára vihette volna a szakembereket.

Nem hiszem azt, hogy azonos szemlélettel értelmezhető a karcsai helyreállítás, mint a visegrádi Salamon-torony elpusztult falszakaszának a pótlása. Amint az

¹⁵ Horler Miklós: Műemlékhelyreállítási elveink és azok alkalmazásának időszzerű problémái. In: *Magyar Műemlékvédelem 1980–1990* X. kötet 18–25. old. 1996. Az írás dátuma 1985. március 18.

sem biztos, hogy pusztán a modern anyagoknak és építészeti eszközöknek az alkalmazásaként bizonyult időtálló megoldásnak a Salamon-torony legfelső szintjén vagy a Hilton szálló kerengőjében alkalmazott boltozat „rekonstrukció”.¹⁶ A modern eszközöknek épp így megkérdőjelezhető alkalmazását jelenti a Hilton szálló Mátyás tornyának üvegől, betonból és rézlemez fedéssel történt megépítése.

A MEGKÜLÖNBÖZTETHETŐSÉGRŐL

A kiegészítésnek az eredetitől jól megkülönböztethetőnek kell lennie. Amennyiben kiegészítésre, megerősítésre, új elemek alkalmazására van szükség, az eredetit az újtól jól láthatóan el kell választani.

A '60-as években valószínűsíthetően Hajnóczi Gyula és Póczy Klára alkalmazta először Aquincumban romfalak koronaképzésénél az eredeti és a ráfalazás elválasztására az ún. didaktikus csíkot, vagy amint a köznyelv hívta ezeket a jelzéseket – a vörös vasoxid adalékanyag alkalmazása miatt –, a vörös csíkot. Logikus jelzés a ráfalazás elhatárolására, bár alkalmazása többnyire károkat is okozott a helyreállított romemlékeken. Az eredeti faltest szempontjából káros a megoldás, mert a helyreállításnál többnyire cementhabarcsot alkalmaztak, szemben az eredeti mészhabarccsal. A falszerkezetben a vastagabb cementhabarcs csík lezárja a nedvesség útját, így a fal alsó, eredeti zónája vízzel telítettebb lesz. A téli fagyok pedig éppen ezt a szakaszt rombolják. A habarccsík fölötti ráfalazás gyakorlatilag alulról szigetelt, így kevésbé károsodik.

A romkertben alkalmazott módszerek valóban újak és eredetiek voltak a maguk idejében, de Európában nem találtak követőkre az ott kifejlesztett eszközök. Romoknál nálunk is kielégítőnek találta az elmélet, ha a ráfalazás és az eredeti alatt megjelent ez a jelzés, nem követelték meg az eredeti fölött a korszerű, modern anyagok alkalmazását. Sőt elfogadhatónak találtatott, ha a ráfalazás anyagában, színében, esetleg még a falazás szerkezetében is megegyezett az eredetivel. Kisebb megrökönyödést keltett, amikor Balácán a halomsír védő koronája elkészítésénél 1996-ban elmaradt a megszokott vörös csík, és csupán a falazás felületi struktúrája, a habarcs színe és az adalékanyag szemszerkezete jelezte a különbséget az eredeti és az új között. Hazánkon kívül, Európában általában csak nehezen megkülönböztethető a védő ráfalazás kezdete. A helyreállításoknál homogén falazati struktúra létrehozása a cél.

¹⁶ Vö. Horler Miklósnak a *Magyar Műemlékvédelem* X. kötetében idézett cikkének 24. oldalán olvasható megjegyzését.

A magyar műemlékvédelem Európa-szerte elismert erénye az a tudományos alaposság, amely a beavatkozásokat megelőzi. A helyreállítások gyakorlatában is – különösen a '80-as éveket követően – a kutatástól megkövetelhető módszerek és elvek végrehajtását kérték számon a műemlékvédelem gyakorlatának irányítói. Ennek következtében a helyreállítások sokszor túlzottan aprólékossá, pedánsná váltak és elvesztették az eredeti originális karakterét, az épületen megragadható építészeti invenciót.

ROMEMLÉKEK BEMUTATÁSÁRÓL

A romok értelmezett bemutatása mindig a műemlékvédelem legnehezebb feladatai közé tartozott. A szükséges beavatkozás optimális mértékének a meghatározása valóban sikeresen, csak kevésszer és keveseknek sikerülhetett. Legnagyobb biztonsággal az anastylosis végezhető el, de annak a valószínűsége, hogy értelmezhetően összeállítható maradványok kerülnek elő az ásatások során, vagy gyűjthetők össze a romterületről – amint pl. az ephesosi Celsus-könyvtár homlokzatának összeállításakor megvalósítható volt –, igen csekély. A '60-as, '70-es években Európa-szerte alkalmazták az ún. kvázi anastylosist, aminek legismertebb hazai példája a szombathelyi Isis-szentély homlokzatának bemutatása. A módszer lényege, hogy semleges vagy korszerű anyag és szerkezet alkalmazásával készítik el azt a jelzésszerű alépítményt, amelyre felkerülnek az eredeti (vagy másolatban elkészített) épületrészek. Dieter Mertens Megara Hybleában acélszerkezetet konstruált, Hajnóczi Gyula Szombathelyen vasbetonnal próbálkozott. Különösen kőtárakban és múzeumokban, napjainkban is készül installáció fémről, ahol érzékeltetni lehet a kőanyag eredeti helyzetét. Elegáns példát mutat a palestrinai, a vatikáni vagy a kölni római kori múzeum új kiállítása.

Épületmaradványok bemutatásánál a feladat összetettebb. Nem elég csupán az egyes kőelemeket az elvi rekonstrukcióban meghatározott vélt helyükre „visszahelyezni”. Legalább jelzésszerűen érzékeltetni kell a hajdanvolt építmény tömegét vagy a falak által meghatározott tereket is. Ennek az elvnek a megvalósításában úttörő szerepet játszott Hajnóczi Aquincumban – a Forum Romanum két háború közötti értelmező bemutatásának alkotó továbbfejlesztése révén – a Macellum vagy a Collegium Iuventutis tervezésekor. Hasonlóan példaértékű a hazai műemlékvédelemben Möller István zsámbéki működésének az eredménye. A megállapítást igaznak vélem abban az összefüggésben is, hogy Hajnóczi az elvi rekonstrukció alapján feltételezhető magassági adatokkal az eredeti épületek egy lehetséges, jelzésértékű képét állította a látogató elé, míg Möller elsősorban szerkezetileg stabilizálta a rom helyzetét és – ahol szükséges és lehetséges volt – értelmező módon avatkozott be, pl. a kapubéllet egyszerűsített formáinak kifalazásával. Az építész

lehetőségeit azonban ezen a ponton határozottan kettéválasztom. Az egyik esetben, Aquincumban a föld alól kerültek elő azok az elemek, amelyeket Hajnóczy felhasználott. Egy sosem volt állapotot hozott létre az elpusztult, évszázadok óta a föld felszíne alatt nyugvó maradványokon. Möller viszont a táj részévé vált templomrom maradványait úgy formálta, hogy lehetőség szerint a megszokott látvány ne változzon, az emlék környezete a megszokott látképet őrizze meg. Egy további érv is felhozható a romnak romként való megtartása mellett.

A felvázolt problémákat alapvetően ketté kell bontanunk. Elvileg másfajta megközelítést igényelnek azok a romok, a torzóként megmaradt épületek amelyek – a Krakói Charta megfogalmazását használva – „fegyveres ... katasztrófának” estek áldozatul (1), mint azok, amelyekről kiderült, hogy a történelem folyamán bizonyos elemeiket, részeit elvesztették, és most valami oknál fogva, célszerűnek látszik a hiányzó rész(ek) pótlása (2). Sőt, tovább megyek, külön kategóriaként kell kezelni a táj részét alkotó romemlékeket (3), és megint másként közelíthetünk azokhoz az elfeledett épületekhez, amelyeket romként, a föld alól, régészeti eszközökkel lehetett a felszínre hozni (4).

KATASZTRÓFA SORÁN ELPUSTULT ÉPÜLETEK ÚJJÁÉPÍTÉSE

Az (1) csoportba sorolt emlékek nem igényelnek bővebb magyarázatot. Szándékosan és tudatosan nem Varsó óvárosának példáját citálom, hanem a kölni Sankta Maria im Kapitol XI. századi, különleges alaprajzú templomáét. Az ókeresztény cella trichora alaprajzát követő szentély különleges formát képvisel a romanika építészetében. A téralakítás és a lefedésénél alkalmazott borda nélküli keresztboltozat is különössé teszi a templomot. A II. világháború során, mint a környék szinte valamennyi középkori temploma, ez az épület is súlyos károkat szenvedett. Boltozata megsemmisült, falai is csak 2–3 m magasságig maradtak épek. Újra felépítését a háború után kezdték meg és a '60-as évek elején fejezték be. Különleges megfontolást érdemel a drezdai Frauenkirche példája. A Drezda városépítészetében és városképében egyaránt fontos – George Bähr által 1726-ban tervezett – emléket 1945. február 13-áról 14-ére virradóra, a város bombázásakor pusztították el. A háború után, bár történt kezdeményezés az épület helyreállítására, a keleti német állam a maradványokat a háború pusztításainak mementójaként, romos állapotában tartotta meg. A két német állam egyesülése után a szász tartományi kormány és Drezda város műemlékvédelmi szervezetei a Frauenkirche mielőbbi újjáépítéséről döntöttek. Több mint 50 évvel a pusztulás után kezdődött meg a maradványok építészettörténeti, művészettörténeti és szerkezeti felülvizsgálata. Az előkészítő kutatások után készülhettek el az emlék újjáépítésének tervei. Az elvi megfontolás értelmében a modern segédszerkezetek alkalmazását minimálisra kellett szorítani. Vasbeton vagy acél tartószerkezeti elemeket csak az eredeti kupolaszerkezet ter-

vezési hibájának kijavítása érdekében alkalmaztak. A cél az eredeti kőanyag ismételt felhasználása volt. Ott, ahol új kvádereket kellett alkalmazni, az eredeti kőbányából származó anyagot használtak fel, az eredeti technológiát alkalmazva a beépítés során. Végeredményben ezzel a tevékenységgel az eddigi szakmai felfogással két szempontból is ellentétes megoldás született. Egyrészt az elméletileg tiltott rekonstrukció eszközéhez nyúltak. Még a Krakói Charta megengedő – korábban citált – passzusa értelmében sem lenne elfogadható az újjáépítés. Másrészt, ahelyett, hogy az új elemek, épületrészek a modern építészet jegyeit viselnék magukon, illetve, hogy eltérő anyag alkalmazásával készítették volna el ezeket, tudatosan törekedtek az eredeti anyagnak az eredeti módon való felhasználására. Ez a fajta szemlélet nem volt idegen a háború utáni Európa jellemző helyreállítási gyakorlatától, sőt még a Velencei Charta elfogadása után is a teljes épületek rekonstrukcióját többnyire ennek az elvnek a szellemében végezték. Tudatosan igyekeztek megvalósítani a helyreállítás folyamán a használható terek mielőbbi hasznosítását. Így napjainkban az elkészült altemplomban koncerteket, kiállításokat rendeznek, míg a felső szinten folytatódik a helyreállítás. (Az emlék hasznosításának ezt a – meggyőződésem szerint követendő – módját nálunk újabban talán csak néhány kastély – pl. Pécel, Nádasladány, Gödöllő – helyreállításánál alkalmazzák.)

Itáliai példát idézek a természeti csapás során elpusztult épület újra felépítésének szükségességére. Az 1915-ös földrengés során súlyosan sérült XIII. századi, albéi S. Pietro templomát 1955–57-ben az eredetivel megegyezően építették újjá. Időben hozzánk közelebbi szomorú példa a velencei Teatro la Fenice (1792-ben, Antonio Selva által megépített) neoklasszikus épülete, amely 1836 után immár másodszor, 1996. január 29-én, csaknem teljesen a lángok martalékává vált, vagy az Assisi-beli középkori San Francesco templomának 1997. szeptember 27-i részleges pusztulása. Assisiben a felső templom két boltozatmezőjét, az oldalfalak híres freskóit, a nyugati homlokzat oromzatát és a harangtornyot már kijavították, az emlék újra látogatható. A technika minden vívmányát bevetették annak érdekében, hogy a csodálatos Giotto és Cimabue freskók eredeti szépségükben legyenek élvezhetők. A – *nomen est omen* – főnixről elnevezett színháznak hamvaiból való második újjászületése nem volt ennyire látványos. Napjainkban is még csak a szerkezet építése folyik és az épen maradt falfelületek restaurálását végzik a szakemberek.

Egészen különleges kérdést vet fel a rekonstrukciónak modern eszközökkel történő megvalósítása. Lehetséges-e egyáltalán egy elpusztult történeti épületet modern eszközökkel új életre kelteni? Első reakciónk a tagadás. Hogyan lehetséges egy történeti stílusban valaha volt épületre a XX. század eszközeivel utalni? Egy teljes, elpusztult épületre történő hivatkozásként értelmezhetjük Kerényi Józsefnek a Várhegy keleti lejtőjén, a Csónak utcában a hajdanvolt Ybl-villa parafrázisát. Kerényi fölismerete, hogy Ybl a Hunyadi János út rendezésének tervei során, a

hajtűkanyart képező, meredeken emelkedő két útszakasz közötti magasságkülönbséget aritmetikailag kifejezhető egységekre osztott teraszokkal hidalta át. Ennek a rendszernek a záró elemeként épült meg a II. világháborúban elpusztult Lónyai-villa. Az építész – elfogadva az előd koncepcióját – szükségesnek tartotta, hogy tömegében az eredeti, Ybl Miklós által tervezett épületet építse annak eredeti helyére. A homlokzatképzésben már csak idézetként jelennek meg az eredeti épület hangsúlyos motívumai, mindenekelőtt a nyíláskeretezések.

AZ ELPUSZTULT ÉPÜLETRÉSZEK REKONSTRUKCIÓJA VAGY KIEGÉSZÍTÉSE

A háború utáni helyreállításoknál a részlegesen elpusztult épületeket többnyire rekonstruálták. Elméletileg minden adat rendelkezésre áll a rekonstrukcióhoz. Nem pusztult el az épület a harmadik dimenzióban, geometriailag és szerkezetileg rekonstruálhatók a homlokzatok, a tagozatok. Ami a rekonstrukció során elvész, az az épület történetének egy darabja, nevezetesen vizuálisan dokumentálatlan marad a részleges pusztulás.¹⁷ Tisztán elméleti szempontból jelentős Hans Döllgastnak a müncheni Alte Pinakothek Klenze által, a XIX. század első harmadában megépített és a harcok során súlyosan sérült múzeumának helyreállítása. Részben a háború utáni anyagszegény időszak kényszere, részben az elméleti megfontolások magyarázzák, hogy rekonstrukció helyett csak a homlokzat kiegészítésére került sor 1955–56-ban. Az eredeti falsíkok nyers téglafelületként meghagyott visszaállításával és a vakolt tagozatok – nyíláskeretezések, párkányok – elhagyásával állították helyre az épületet. A Colosseum motívummal képzett emeleti homlokzat ion féloszlopai helyett az erőteljesen leegyszerűsített főpárkányt az épület elé letámasztott acélsövekre ültették fel. Mivel a sérülések az épület középső felét érték, az épen maradt eredeti részek alapján a teljes homlokzat rekonstruálható lett volna. Ennek ellenére Döllgast a puritánabb, visszafogott helyreállítási módot választotta. Eszközeiben közelebb állt a tudományosan elfogadott itáliai elvekhez, mint a korszak általánosan elfogadott, korabeli európai gyakorlatához.

Az építészetileg túl spekulatívnak tekinthető helyreállításhoz a hazai műemlékvédelemben – talán a néhány várbeli lakóházon erőltetett középkori részlet bemutatását és a simontornyai vár helyreállítását leszámítva – nem találunk párhuzamot. Látványos részleges rekonstrukciók viszont születtek, mindenekelőtt Szakál Ernő szobrászművész működésének köszönhetően. Bravúros munkái közül a siklósi zárt erkély rekonstrukcióját emeljük ki. A XV. században a Gara család által épí-

¹⁷ Az archeológiai szemléletű helyreállítások példjaként említi Huse a Pinakothek helyreállítását a *Denkmalpflege und Wiederaufbau* című fejezet bevezetőjében. Norbert Huse (hrsg.): *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. Verlag C. H. Beck, München 1996. 186.

tett erkélyt feltehetően a XVII. században bontották el. A falnyílásba ablakot építettek, az erkély köveit részben a vár barokk kori átépítésénél használták fel. A barbakán és a kápolna közötti déli homlokzatszakaszon 1961-ben falkutatás során feltárt in situ maradványok és a több helyről előkerült, másodlagosan beépített töredékek felhasználásával sikerült a gótikus építményt rekonstruálni, majd visszaépíteni eredeti helyén. A zárt erkély összes fellelt maradványát beépítették a rekonstrukcióba. A kiegészítés anyaga középkevény zúzalékos műkő, átfaragott felületekkel. Az architektonikus részeket, párkányokat, bordákat az eredeti formaképzés¹⁸ szerint egészítették ki.

A rekonstrukció azonban nem volt elfogadott eszköz a hazai műemlékvédelemben. Inkább utalások, jelzések segítségével vált érzékelhetővé a hajdanvolt, elpusztult részlet. Sedlmayr János 1982-ben és 1983-ban¹⁹ publikált összefoglaló dolgozataiban számos példát idéz. A diósgyőri várban a rondella koronájának lezárására, a lőnyílások homorú ívű padkájának jelzésére készült Ferenczy Károly vasbeton héj szerkezete. A modern konstrukció a lőrészeket és a fal vastagságát is élményszerűen jelzi. A formai kiegészítésen helyesen utal az építmény védmű funkciójára is.

Korábban már idézett példánk, a Hilton szálló részeként épült meg a XVIII. században elpusztult egykori domonkos Szt. Miklós-templom tornyának rekonstrukciója. A négyszögű alsó részre Csemegi József – az '50-es években – egy alacsony, nyolcszögű kiegészítést épített. A szálloda építésénél meg kellett magasítani a tornyot, mert ebben kívánták elhelyezni az új épület víztárolóját. Mivel a torony eredeti magassága nem volt ismert, a magasítás csak jelzés-szerűen készülhetett el. A sarkok megfogására 8 db vasbeton penge került a Csemegi által megépített alépítményre. A vasbeton pengék mögé, üvegfallal lehatároltan, nyolcszögű tetővel fedetten készült el az új torony. Az indirekt jelzés az eredeti funkcióra nem utal, szerzetlenül kapcsolódik a XIII. századi alépítményhez. Hasonlóan a torony felépítményéhez, a '70-es évek kései modern építészeti törekvéseihez köthető a kolostorudvar belső homlokzatának a bemutatása is. A feltételezések szerint kétszintes kolostor épületből szinte csak az alapfalak maradtak meg. A kutatások alapján a nyílások számát rekonstruálni lehetett. Az előkerült mérműtöredékek alapján az ablakok formája visszaszerkeszthető volt. A tudományosan igazolt adatokra támaszkodva bemutatott udvari homlokzati falat betonba rakott üvegelemekből „falazták föl”, a nyílásokba fémkeretes ablakok kerültek. Sedlmayr János idézett cikkében

¹⁸ A leírást Szakál Ernő Kőszobrászati helyreállítások 1971–1972 című közleménye alapján közöljük. Megjelent az OMF évkönyvében: *Magyar Műemlékvédelem 1971–1972*. Akadémiai Kiadó, 1974. 332–333.

¹⁹ Sedlmayr János: Utalások elpusztult homlokzati elemekre. *Műemlékvédelem* XXVI. évf. 1982/4. 263–275. és Különböző korú egybeeső műemléki értékek bemutatása. *Építés-Építészettudomány* XV. kötet 1983. 1–4. szám 367–389.

erről a helyreállításról így ír:²⁰ „Az üvegelemek némileg áttetszők, ami a homlokzat mai voltát megmutatja.” Valóban, tagadhatatlanul a '70-es vagy talán a '60-as évek építészeti felfogására jellemző az ötlet. Egyértelműen érzékelhető, hogy nem középkori fallal áll szemben a látogató. De vajon hiteles-e mindaz, amit a Hilton szálló történelminek szánt környezetében látunk? Kielégít-e és, ha igen, milyen kritériumokat a kerengő domborított rézlemez boltozat imitációjának látványa? Egy eredeti ötletnek, a Salamon-torony középkori páncélinget idéző boltozat imitációjának a megismétlése vitathatóvá teszi még az eredeti, ma is szellemesnek ható gondolatot is. Miért kell törekedni a látványosan más, a látványosan modern szerkezet megmutatására ott, ahol semmi eredeti ötlet nem jutott a tervező eszébe? Miért kell félni a maga idejében vitatott aquincumi macellum helyreállítástól vagy a polgárvárosi amfiteátrum arénafalának rekonstrukciójától? Sajnos a megkülönböztethetőség dogmája, a modern anyagok és szerkezetek alkalmazásának kényszere mára elavult, idejétmúlt „protézisek” sokaságát eredményezte a műemlék épületeken, amelyek kezelése, újragondolása a jövő nem kis áldozatokat igénylő kényszere.

A TÁJ RÉSZÉT ALKOTÓ ROMEMLÉKEK BEMUTATÁSA

Egy épületet jól meghatározott céllal építenek. A ház története során egy bizonyos funkciót lát el. Az eredeti felhasználói szándék megváltozása után új funkció ellátására teszik alkalmassá, átépítik. Természetes „életútját” példázza egy épületnek például a Kiscelli kastély. Kolostornak épült, katonai raktárként működtették a rendek felosztása után, majd múzeummá alakították át. Súlyosan sérült a háború és a forradalom alatt, de mindkétszer helyreállították, használhatóvá tették. Számos épület sorsa nem volt ilyen szerencsés. Egyetlen döntéssel megpecsételődőtt végváraink sorsa a XVIII. században, amikor a Rákóczi-féle szabadságharc bukása után felrobbantották az erődítéseket. Nem csak a tudatos pusztítás vagy természeti katasztrófa veszélyeztetheti az építészeti emlékeket. A használat éppúgy tönkretetheti az épületet, mint a funkció hiánya. Jelentős várak is az enyészet sorsára jutottak, rommá lett Munkács, részben Eger, a korábban említett Siklós vagy testvér erőssége, Szigetvár is. A megsemmisülés vár a kis népi lakóházra, a kúriára, a kastélyra, sőt a templomokra is, ha valamilyen oknál fogva megszűnik az a szándék, amely biztosíthatná fennmaradásukat, használatukat, továbbélésüket. Országszerke hány templomrom helyreállítására került sor csak az utóbbi két esztendőben? Tudjuk, hogy ezeknek a romoknak a megtartása gondoskodó figyelem nélkül reménytelen. Rendszeres használatukra az őket létrehozó közösség pusztulása miatt

²⁰ Sedlmayr (1982), i. m. 270.

– eltűnt a falu, amely körülvette az egyházat – vagy azért, mert nem akarta a közösség a pusztulás után újraépíteni, nincs remény. Esetről esetre, egy-egy ünnep alkalmából lehet ünnepségeket tartani romló falaik között, mint pl. Hévízgyörkön, Soltszentimrén, Nyíradonyban stb. De rendszeresen már nem használják ezeket, sőt talán a látogatók száma is elenyésző marad.

Egyetlen mondatral a pusztulás okai úgy jellemezhetők, hogy az épület erkölcsi értelemben elvesztette egyik fontos tulajdonságát, a használhatóságát, és emiatt – bár nem rombolták le – az épületet létrehozó közösségnek nem fűződött érdeke fenntartásához. Ez lehet természeti katasztrófa, háborús pusztítás, amint azt a török háborúk során elpusztult bármelyik kis középkori templom története példázza. A kihalt falu a zivataros évszázadok elmúltával nem kelt új életre, egyházának is a lassú pusztulás lett a sorsa. Az örvényesi, a dörgicsei vagy a zsámbéki középkori templomok sorsa hasonló, de mégis más. A török háborúk alatt vagy esetleg korábban váltak romossá a templomok, és a környezetükben lévő települések is a török uralom végére néptelenedtek el. A falvakat a XVIII. században újra betelepítették, de a közösség nem állította helyre a faluhoz tartozó, a falu szélén álló egyházát, hanem új, „modern” templom építésébe kezdett. Vagyis bármennyire is fontos a magyar építészettörténet szempontjából egy középkori templom, a közösség számára – a rombolást követő helyreállítások időszakában – nem bizonyultak használhatónak, erkölcsi értelemben értéküket veszítették.

Meggyőződésem, hogy a történelem ítéletének megváltoztatásához nincs jogunk. Nem bírálhatjuk felül azt a több évszázados döntést, amelyet a Krakói Charta „*az egész közösség önazonosságára nézve kivételes társadalmi vagy kulturális motivációként*” definiál. Téves tehát az a felfogás, amelyik az évszázadok óta pusztuló, erkölcsi értelemben értéküket veszített emlékeknek az újra felépítésével akarja biztosítani a rom fennmaradását. Téves abból a szempontból is, hogy egy olyan beavatkozást ösztönöz, amely a rom környezetének, a történetileg kialakult táj arculatának is a megváltoztatását eredményezné. Mivé lenne a Rajna völgye a folyó menti várak rekonstrukciója után vagy a skóciai felföld tájképi értékeivel, ha rekonstruálnák az évszázadok óta romos középkori várakat? Ebből a megfontolásból kiindulva tartom elhibázottnak azt a szándékot, amely esetleg 11 vár teljes vagy részleges kiépítését irányozza elő. Bizonyos szempontból már Szigliget és a visegrádi fellegrvár modern kori kiépítettségének mértéke is túljutott azon a határon, amit még elfogadhatónak lehet tartani. Az az argumentum pedig, amelyik a történeti múlt jeles emlékhelyeinek megismertetésével indokolja a romos várak kiépítésének szándékát, mindaddig hamis, amíg igen rossz állapotban ugyan, de áll még Eger, Kőszeg, Siklós, Szigetvár, Gyula, Kislána és sorolhatnám a viszonylag jobb állapotban megmaradt erősségek sorát. Azokét a várakét, amelyek ha nem kapnak sürgősen segítséget, maguk is a Riegl által definiált régiségérték igen magas fokát közelítik, vagyis a teljes pusztulását.

A FÖLD ALÓL RÉGÉSZETI ESZKÖZÖKKEL FELSZÍNRE HOZOTT
ÉPÜLETMARADVÁNYOK BEMUTATÁSA

Közhelynek számít az a megállapítás, hogy a műemlékvédelmi beavatkozás egy sohasem volt állapotot hoz létre. Különösen igaz ez olyan épületmaradványokra, amelyek évszázadok óta vagy még hosszabb ideje a közönség számára „láthatatlanná” váltak. A régészeti kutatás célja a XIX. században még a tárgyi leletek, az épületmaradványok felszínre hozatala volt. Napjainkban a technika és a stratigráfiai ismeretek fejlődésével az építés- és technológiatörténet számára is fontos és hasznos adatokat biztosító tudománnyá is vált az archeológia. Olyan információkhoz jutott ezáltal az építészettörténet tudomány, amelyek egy-egy földrajzilag vagy kultúrtörténetileg lehatárolható területen lehetőséget kínálnak az eltűnt építészeti kultúra tárgyi emlékeinek biztosabb és hitelesebb elvi rekonstrukciójához. Szigorúan véve elméleti szempontból nem helyeselhető a Heinrich Jacobi által rekonstruált Saalburg castrumának bemutatása vagy az Európában a XIX. század közepe óta megépült számtalan németországi, franciaországi, angliai és svájci ókori vagy őskori rekonstrukció sem. Tudván tudva a gyakorlat elvi buktatóiról, dolgozták ki régészek és építészek a kísérleti régészet fogalmát. Mennyiben lehet kísérleti a régészet? Különösen őskori emlékek katasztrofális vagy elhúzódó pusztulása alapján, kevesebb a lehetőség az eredeti állapotra következtetni, mint az építészeti is jobban ismert római kori épületmaradványok esetében. Egy Szeged környéki, leégett vaskori lakóház ásatási eredményei alapján rekonstruált, majd felgyújtott lakóház égési maradványainak az eredeti régészeti adatokkal való összevetése útján következtetni lehet a rekonstrukció hitelességére. Vagy az eredeti bányából származó kőanyagból, az eredeti technológiával megépített xanteni amfiteátrum folyamatos és rendszeres pusztulásának regisztrálásával adatok nyerhetők a hasonló épületek használatáról, igénybevételeiről is. Az építészettörténetileg és szerkezetileg hiteles rekonstrukciók pedig hozzásegítenek egy hajdanvolt építési kultúra részleteinek a megismeréséhez. Harmadsorban, ha elfogadjuk, hogy az építészet elsősorban téralkotó, téralakító művészet, tagadhatatlanul csak a hitelesen rekonstruált történeti terek által lehetséges az adott korszak építésének (őskori emlékek esetén) vagy építészetének a megismerése.

Akár csak Xanten és Saalburg látogatottsági adatait ismerve, a nagyközönség érdeklődése is erősítheti azt a felfogásunkat, hogy eltűnt korszakok építészeti alkotásainak rekonstrukciója megfontolható. Az újra felépítés nem lehet tudománytalan, a régészeti és építészeti ismereteknek ellentmondó. A terek és a tömeg lehetőség szerinti részleteinek a visszaadása, az enteriőröknek a muzeológia eszközeivel történő berendezése – amint azt Augsta Raurica rekonstruált villája is igazolja – elméletileg is hasznos kísérlet lehet, és ugyanakkor a nagyközönség számára is élménykeltő. Mennyivel látványosabb a Vár déli rondellájának, Gerő László által újra formált tömege – még akkor is, ha tudjuk, hogy hadászati gyalogosoknak

az emelet szintjére, az ágyúállásoknak pedig a földszintre helyezése hiba volt –, mint például a soproni városfalnak modern (korszerű vasbeton) szerkezettel való megtámasztása, vagy az egri vár Dobó-bástyájának, különösen a körbástyának és az ágyúdombnak a bemutatása.

Az viszont, ami Saalburgban elfogadható mennyiségű és tömegű élmény, Xantenben vagy akár Kempenben is túlzóvá válik. Ebben az értelemben jogos és elfogadható az az ellenérzés, ami római kori Disney-landdé degradálja az észak-germániai város római épületegyüttesét. A helyes mérték megtalálása itt is elengedhetetlen. Építészeti jól megkomponált látványt nyújt az aquincumi polgár-város romkertjében a Forum DK-i sarkának, a macellum kis körépítménye részleteinek és a Collegium Iuventutis peristylumának jelzésszerű kiemelése. Oldja az alig 50–60 cm magas falcsomkok monotonitását és még a múzeum előterében álló kis védőépület látványa sem rontja érdemben az összképet. Vagy szintén példaértékű az újabban készített kis carnuntumi Diana szentély és a csatlakozó porticus rekonstrukciója, a hitelesítő ásatásra váró, az '50-es években „konzervált” Spaziergarten együttesében. Ellentétben Gorsium valóban merev, háromdimenziós alaprajzi látványát keltő romterületével.

Véleményünk szerint tehát, a régészeti eszközökkel felszínre hozott építészeti emlékek műemlékvédelmi szempontból nem tekinthetők azonosnak a környezet részévé vált romok kezelésével. Éppen azért, mert a reális rekonstrukció megépítésének – a nem elhanyagolható közművelődési jelentőségen túl – építés- és építészettörténeti szerepe is van, körültekintően kiválasztott, példaértékű vagy típusalkotó emlékek esetében létjogosultsága lehet.

Romemlékek kezelése műemlékvédelmi szempontból a fenti 4 csoportba sorolható. Alapvetően meg kell különböztetni azonban a régészeti eszközökkel felszínre hozott maradványok helyreállítását a többi kategóriába sorolható emléktől. A régészeti meg határozott maradványok kezelésének módja közelebb áll a muzeológia elveihez, mint az egyéb romok esetében lehetséges.

A REKONSTRUKCIÓNAK MINT MŰEMLÉKVÉDELMI ESZKÖZNEK A MEGÍTÉLÉSÉRŐL

Eldöntetlen kérdése a műemlékvédelem elméletének és több mint 200 éves szervezett gyakorlatának, hogy a részben vagy teljesen elpusztult, illetve befejezetlen építészeti emlékek újra felépítése, vagy az abbamaradt építkezésnek – akár évszázadokkal későbbi – folytatása megengedhető, esetleg elfogadható vagy szigorúan tiltandó eszköze-e a helyreállításnak. Ismerve a hazai elméleti szakemberek több mint fél évszázada hangoztatott véleményét, nem vállalkozhatunk egy általános érvényű szabály megfogalmazására. Nem lehet célunk annak eldöntése, hogy álta-

lában lehet-e, szabad-e a rekonstrukciót mint a műemlékvédelemben használatos módszert alkalmazni a XXI. században. A módszer alkalmazásának tagadása épp olyan dogmatikus vélemény, mint az, ha széles körű elfogadása, támogatása mellett törnénk lándzsát. Tételek megfogalmazása helyett a rekonstrukció mint módszer sajátosságának a feltárására teszünk kísérletet.

A XIX. század elején a múlt iránti hódolat, a nemzet történelmének tisztelete indította el azt a felbuzdulást, amely a Kölni Dóm „befejezéséhez” vezetett. Sulpiz Boisserée már 1808-ban felméréseket készített a templom teljes felépítésének az előkészítése érdekében. A társadalmi felbuzdulás azonban elvi-eszmei vitába torkollott, amelynek egyik sarkalatos kérdése volt: van-e jogunk beleavatkozni egy torzóként fennmaradt épület sorsába? Van-e jogunk egy másfajta társadalmi környezetben megkezdett épületet, az eredetitől eltérő kulturális, építészeti, technológiai körülmények között tovább építeni? A vita hevesességét még az a tény sem befolyásolta lényegesen – a vitatkozó partnerek helyzetét még az sem erősítette (vagy gyengítette) –, hogy 1814-ben megtalálták a Dóm néhány eredeti középkori rajzát. Tehát elvben már semmi sem akadályozta volna az építés befejezését, az „eredeti tervezői szándék” nyilvánvalóan és egyértelműen megvalósítható lett volna. A kérdés azonban továbbra is az maradt, hogy egy több évszázados látvány megőrzése-e a cél, vagy egy más kulturális és társadalmi közegben létrejött alkotás létrehozását vállalják-e fel. A XIX. század folyamán többnyire nem törődve az ellenérvekkel, az eredeti formában, a kor felfogásának megfelelő purista szellemben végezték a történeti épületek helyreállítását. Anélkül, hogy példák sorával illusztrálnám az elmondottakat, csak emlékeztetek a francia Viollet-le-Duc, a Magyarországon is tevékenykedő Friedrich Schmidt vagy az angol Gilbert Scott működésére. Fenntartásaink kinyilvánítása mellett azonban be kell ismerni, hogy a rekonstrukciók sora – különösen a XIX. század második felében újra életre kelt alkotások esetében – igen magas szakmai színvonalon, a történeti szerkezetek és formák magas fokú ismeretéről tanúskodnak. Ki vonhatná kétségbe, látva le-Duc tízkötetes Dictionaire-jét a mi Steindl Imréneknek tulajdonított kérdés igazát: „mit értettek a középkori mesterek a gótikához”? Vagy a másik múlt századi botránykő, a már említett Saalburg római kori erődjének a rekonstrukciója. A principia alapkövét maga a császár rakta le 1900. október 11-én. A „bölcshatározat” személyesen Theodor Mommsen, a híres történész, a Birodalmi Limesbizottság elnöke, levélben köszönte meg az uralkodónak. Dieter Baatz pedig még a közelmúltban is vitatta²¹ az akkori döntés jogosságát.

A XX. században a rekonstrukcióról vallott általános vélemény gyökeresen megváltozott. Közelebb állt azoknak a meggyőződéséhez, akik évtizedekkel

²¹ D. Baatz: Die Saalburg – ein Limeskastell 80 Jahre nach der Rekonstruktion. In: *Konservierte Geschichte? Antike Bauten und ihre Erhaltung*. Hrsg.: G. Ulbert, G. Weber. K. Theiss Verlag, Stuttgart 1985. 117–129.

korábban²² már ellenezték az elpusztult emlékek kiépítését. Bár az Athéni Charta tételen nem foglalt állást a rekonstrukció kérdésében, a II. világháború után megérthető újjáépítési hullám lecsendesedésével, 1964-ben Velencében már egyértelmű volt a szakmai állásfoglalás. A Charta egyértelműen rögzítette:

„A restaurálás olyan művelet, amelynek kivételes jellegét meg kell őrizni. Célja, hogy konzerválja és feltárja a műemlék esztétikai és történeti értékét. A régi állapot, ill. a hiteles dokumentumok tiszteletben tartására támaszkodik és megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik. Ezen túlmenően, minden elkerülhetetlennek minősített kiegészítési munka az építészeti alkotás körébe tartozik, és korunk jegyeit kell magán viselnie.”

Vagy másutt:

„Minden rekonstrukciós munkát azonban eleve ki kell zárni és csak az anastylosis lehetőségét lehet előirányozni, vagyis a meglevő de szétesett részek újra összeállítását. A kiegészítő elemek mindig felismerhetők kell, hogy legyenek, és csupán azt a minimumot tegyék ki, amennyi szükséges feltétele a műemlék megőrzésének és a formák folyamatossága visszaállításának.”

Harminchat esztendővel később, a Krakó 2000 konferencia határozatában már engedékenyebb hangot üt meg:

„A műemlék egészének vagy jelentős részének, »az épület eredeti stílusában« történő rekonstrukcióját el kell kerülni. A fontos építészeti jelentőséggel bíró egészen kis részek rekonstrukciója kivételesen elfogadható, de csak akkor, ha a rekonstrukció vitathatatlanul pontos dokumentációk alapján készül. Ha az épület megfelelő használhatósága megkívánja, nagyobb térbeli és funkcionális egységek helyreállítása a kortárs építészet eszközeivel elfogadható. Fegyveres vagy természeti katasztrófának áldozatul esett teljes épület rekonstrukciója akkor fogadható el, ha annak az egész közösség önazonosságára nézve van kivételes társadalmi vagy kulturális motivációja.”

Valójában 2000 októberében Krakóban nem történt más, mint az 1945 utáni gyakorlat elfogadása. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ez a gyakorlat nem korlátozódott a II. világháború pusztításainak a felszámolására és nem csak Varsóban és Gdańskban épültek újjá a lerombolt házak. Európában mindenütt, London-tól Varsóig és Amszterdamtól Rómáig, valamennyi európai országban újjáépítették a „fegyveres ... katasztrófának áldozatul esett teljes épület”-eket. Persze azért

²² A német Dehio, az osztrák Riegl és Dvořák, az angol Ruskin és Morris vagy az olasz Boito elméleti írásaikban a XIX. század közepétől ellenezték a rekonstrukciót.

volt egyetlen kivétel. Dercsényi Dezső 1950-ben erről így írt: „Bármilyen szegények is vagyunk – különösen Budapesten – műemlékekben, a teljesen elpusztult emlékek újraépítésére senki sem gondolt.” Vagy alig egy esztendővel később Csemegi József írja egy 1951 tavaszán megjelent cikkében:

”...már a kezdet kezdetén nyilvánvaló volt, hogy épületeink romossági foka a békés idők szokványos tatarozási feladatait messzemenően túlhaladó helyreállítási műveletet igényel, viszont eredeti formájukban való visszaállításukat a gazdaságosság követelményei túlnyomórészt kétségessé teszik. Előrelátható volt tehát, hogy e körülmények településeink épületeinek arculatát alapvetően meg fogják változtatni. Azonban városrendezőink és építészeink nagy részében, mindezek ellenére, élt annak ösztönös megérzése, vagy többé-kevésbé biztos tudata, hogy városaink jellegzetes képének, egyes épületeink jellemző formájának megőrzése eredeti alakjában mégis szükséges volna. Felismerték, hogy a helyreállítás feladata adott körülményeink között nem csupán alapvetően szükségleti, gazdasági, hanem bizonyos mértékben kulturális, műemlékvédelmi kérdés is...”

És bátran hozzátehetjük, hogy nem csak a teljesen elpusztult épületek vesztek el az utókor számára. A Duna-korzó szállodái, a helyőrségi templom a Várban, vagy maga a Királyi Vár Hauszmann által átépített formájában vált a bontó csákány vagy az átépítés áldozatává.

Annak meghatározását, hogy mi tekinthető értékes, védendő épületnek, nem foglalmazták meg a háború előtt. Az 1881-es törvényt felváltó új műemlékvédelmi törvény előkészületei ugyan megkezdődtek, sőt 1942-ben a benyújtásra érett szövegtervezet el is készült, ennek elfogadására érthető okok miatt már nem kerülhetett sor. A védett épületállomány száma alig érte el a százat, és a védelemre méltó épületek építésének idejét a XVIII. század közepében határozták meg. Illetve a szakmai viták szintjén elfogadták, hogy a neoklasszicizmus alkotásai közül is lehet védelemre érdemes alkotást találni.

Éppen ezért az elméleti állapotok definiálatlansága miatt szükséges, hogy a '40-es évek második fele és az '50-es évek műemlékvédelmének elemzésekor áttekintsük azokat az európai hatásokat, amelyek a műemlékvédelem közgondolkodását a XX. század közepéig formálták. Történetileg a XIX. század második felétől-végétől három fő irányzat mutatható ki az európai műemlékvédelemben. A klasszikusnak, az általánosan elterjedtnek nevezhető felfogás, a purizmus, amely az emlék egy kiválasztott stíluskorszakának az elképzelt állapotát a többi korok lenyomataitól megtisztítva állítja helyre. Legnevesebb képviselője, Viollet-le-Duc mellett a német Friedrich Schmidt vagy az angolok közül Augustus Pugin és James Wyatt nevét említem. Magyarországon a nagy generáció két meghatározó képviselője Schulek Frigyes és Steindl Imre mellett hatalmas munkát végzett Storno Ferenc és Gyalus László is.

Maga Viollet-le-Duc is felismerte és publikációiban vallotta, hogy „Kevés épület van, különösen a középkorból, mely egyetlen ütemben épült volna fel, vagy, ha igen, ne ment volna át jelentős változásokon akár hozzáépítések, akár átalakítások, vagy részleges módosítások útján.” Majd később „... magunk vagyunk az elsők, akik kimondjuk, hogy a restaurálás veszedelmesebb lehet egy műemlék számára, mint az évszázadok és a népharag pusztításai, mert az idő és a forradalom pusztítanak ugyan, de nem tesznek hozzá semmit. Ezzel szemben a restaurálás új formák hozzátételével maradványok tömegét tüntetheti el.”

A másik felfogás szerint, melynek egyik markáns képviselője a német G. Dehio: a műemlékvédelem valami létezőt szeretne megőrizni, míg restaurálás útján egy nem létezőt keltenek életre, „... csak azt lehet konzerválni, ami még megvan – ami elmúlt, az sohasem fog visszatérni. Ha nem vagyunk következetesek a restaurálással szemben, előbb vagy utóbb megfogalmazódnak azok az igények, amelyek alapján az újraépítést ismét megengedik. Az ilyen modellekkel kapcsolatban mindig meg kell jegyezni, hogy hajdanvolt épületekről van csupán szó”. A XIX. század még elkövetett ilyen hibákat, de a XX. század már nem ismételheti meg ezeket a tévedéseket. Vagy más helyütt Konrad Lange szállóigévé vált mondása: „Nem a kiegészítés, hanem a megőrzés lehet a megoldás.” Angliában Ruskin és Morris utasították el a stílustizsda helyreállítás gyakorlatát. Ruskin szerint a rongálódás is hozzátartozik az emlék korához, így nincs jogunk ezt a folyamatot semmilyen módon megváltoztatni. Morris építészeiről, a műemlékvédelemről és egyáltalán a társadalomról vallott nézeteit még határozottabban megfogalmazva arra a következtetésre jut, hogy „*az építéset a társadalom kifejezési formája*” és éppen ezért stílusként a társadalomban nem jelenhet meg idegen elemként olyan, amit más körülmények hoztak létre.²³ A hazai műemlékvédelemben ez a felfogás kevéssé volt érzékelhető a II. világháború előtt, azt követően azonban máig tartó hatása kimutatható.

A két radikális gondolatkör között, kimondva, kimondatlanul az olasz műemlékvédelemben már 1883-ban Camillo Boito által megfogalmazott, az olaszok által *Prima Carta del Restauro*-nak nevezett dokumentum többek között kimondja:

²³ Morrisnak a Revivalben megjelent véleménye összecseng Schinkelnek a kölni dóm újjáépítése körüli vitában kifejtett, bő fél évszázaddal korábbi véleményével. A hivatkozást Pevsner 1936-ban megjelent kötetéből vettem. Sajnos a hazai szakirodalomban sem Ruskin sem Morris nézetei nem váltak ismertté. Ruskin még azt is kétségbe vonja, hogy egyáltalán jogunkban áll-e az, hogy „... csak érintsük ezeket (ti. a történeti épületeket – M. T.). Ezek nem a mieink. Részben azokhoz tartoznak, akik építették őket, részben az emberiség azon részéhez, akik utánunk következnek.” Morris a maga radikális eszmerendszerével talán csak Kós Károly építészetében és kis számú helyreállításában érhető tetten. Pedig Morris levelei, különösen a '70-es években a *The Athenaeum*-ban publikált írásai és nem utolsósorban a Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB) megalakítása és működése fontos gondolatokkal egészítik ki a XIX. századi műemlékvédelemről alkotott ismereteinket.

- meg kell különböztetni a régi és az új stílusokat egymástól;
- meg kell különböztetni az anyagokat és az alkalmazott technológiákat;
- egy emlék történetiségét, az építési periódusokat tiszteletben kell tartani;
- a kiegészítések jól felismerhetőek legyenek, megkülönböztethető legyen az eredeti és az új, akár anyaghasználatában is;
- minden, az emléken végrehajtott változtatást pontosan dokumentálni kell.

Az elpusztult épületek újra felépítéséről vallott vélemények meglehetősen változatosságot mutatnak. A szakirodalom ismeretében nem különíthetők el határozott tendenciák Európában sem területileg, sem időben. Az egyetlen határozott kivételt a II. világháborút követő újjáépítés időszaka, hozzávetőlegesen az 1945–1960 közötti periódus jelentette. Ebben az időszakban Magyarországot leszámítva, Európa egész területén felépítették az elpusztult történeti emlékeket. A tendencia ellentmond a hazai szakirodalomban általánosan elfogadott nézetnek, miszerint Varsót és Gdańskot leszámítva érdemi újjáépítés nem folyt Európában.

Szintén elfogadott volt mind a mai napig a természeti csapások utáni értékek rekonstruálása is. Ezt először a KRAKKÓ 2000 Charta kísérelte meg óvatosan bevezetni a köztudatba. Általánosan elfogadható, elfogadtatható vélemény a rekonstrukció megítéléséről – véleményünk szerint – nem fogalmazható meg. Minden beavatkozás egyedi, és ennek megfelelően a körülmények és a feltételek alapján egyedi döntéssel határozható meg a beavatkozás módja. Ebből a priori nem zárható ki a rekonstrukció sem.

A KÓPIA ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTJAI

Paradox eset, ha valamilyen megfontolásból az elpusztított tárgyat vagy emléket másolatban újra elkészítik. Egyértelmű, hogy ebben az esetben az eredeti történeti értéke nem származik át a másolatra. Mi a helyzet a másolat társadalmi értékével? Az eredetihez fűződő történeti emlékek vajon átszállnak a kópiára is, vagy új történeti időszámítás kezdődik a „mű” életében? Már a kérdés feltevése is magában hordozza a választ. Nyilván a másolat értékelésekor nem vonatkoztathatunk el az eredeti lététől, annak történetétől. A másolat értékének meghatározásakor ez a hendikep kalkulálható, sőt kalkulálandó, de nem jelenti az azonosság elismerését.

Gondolatmenetünkéből adódó kérdés: érdemes-e egyáltalán másolatot készíteni, ha az eredeti történeti értéke nem származik át a másolatra? Vajon a társadalmi értéknek az a szegmense, amellyel az előbb leírt hendikepet jellemeztük, elégséges igazolása-e annak, hogy mégis készítünk másolatokat. Műtárgyaknál, szobroknál, ritkán épületeknél is magyarázatot ad a riepli *Erinnerungswert* fogalom, amit

Riegl után szabadon – vulgárisan – nosztalgiázásként foghatunk fel. Létezik a társadalmi tudatban egy olyan értékkategória, amely a múlt emlékeit bizonyos szempontok szerint csoportosítja. Társadalmi szinten ez objektíven megfogalmazható. Motiválhatja ez is a hajdanvolt dolgok feltámasztását, de megalapozott-e eléggé ez az újrateremtés? Nem változnak-e a történelemben az értékelés szempontjai túl gyakran ahhoz, hogy ilyen, alig több mint egy lábon álló argumentumra hivatkozva hozzunk létre valamit?

Megmosolyogjuk a romantika parkba helyezett műromjait. Elpusztítjuk az épülethomlokzatokon egyszerre megjelenített különböző korokra jellemző formai elemeket – dezeklektizálunk. Vállalható-e, hogy egy változó társadalmi szemlélet pillanatnyi szeszélye alapján valós értékeket tegyünk tönkre, vagy valósnak hitt értékeket teremtsünk újra? Mi az a határ, amit az emlék és a szakmai lelkiismeret is képes még elviselni?

Elméletileg igazolva látszik az az álláspontunk, amely egyértelműen ellene van olyan emlékpótló megoldásoknak, amelyek másolatban, az eredetivel megegyezőnek látszó, az eredeti történeti és társadalmi értékét látszólag hordozó tárgyat, épületet hoz létre. Ellene vagyunk, mert éppen a másolat az, amelyik az „úgy tűnik, mintha” szellemet sugallva félreértéseket szül, félrevezet, hazugságot hordoz. A kései hellenizmussal szemben, művészi téren megfogalmazott vád: az ízléskritériumok heterogenitása és ingatag volta. A korszak antikvár érdeklődésre alapozott műtárgyszükségletet teremtett. Ezt pedig csak a gyárszerűen működő kerámiaműhelyek és a klasszikus görög szobrászat remekeit másoló *iparág* volt képes kielégíteni. A problémát nem a valós értékeket is felmutató, az iparművészet rangjára felemelkedő kerámiaművesség jelenti. A rómaiak által is elismert görög szobrászat legjobb darabjairól csak azért készültek másolatok, hogy a társadalom vezető rétegei büszkén mutogathassák – gazdagságukat demonstrálandó – híres művek kópiájából álló gyűjteményüket. Ha elfogadjuk a feltételezést, analógiát fedezhetünk fel a hellenizmus sajátos vonásaként értékelt nemzetközi keverékkultúra és a mi hasonlóan vegyes századvégi, ezredvégi kultúra-fogyasztó attitűdünk között. A kategorikus elutasítást árnyalnunk kell. Nem esünk-e ugyanabba a hibába, mint *Platón*, amikor száműzte a művészeket az eszményi államból mondván, a művészet csalóka látszatot teremt, tehát merő hazugság, az idea elárulása? Megszülethetett volna-e a reneszánsz szobrászat a lenézett római kópiák nélkül? Az augusztusi klasszicizmust követő uralkodó képzőművészeti irányzat, a népművészetként indult kora keresztény festészet még az egyházatyák által is lenézett és elutasított naiv törekvésként indult, mígnem valódi értékek teremtetőjévé vált.

A BEMUTATÁS DIDAKTIKUS SZEREPÉRŐL

A magyar műemlékvédelem az utóbbi évtizedekben látványos és könnyen érthető jelzésrendszert fejlesztett ki a helyreállítások, és különösen a romemlékek helyreállításának megértése, értelmezése érdekében. Hajnóczy Gyula és Póczy Klára a '60-as évek elején megkezdett Aquincum polgárvárosi program keretében dolgozták ki azt a színrendszert, amely jelezte az eredeti helyiségeknek az épületen belül betöltött helyzetét. A belső terek vörös salak burkolata a római kori terazzót, a fehér murva burkolat a félkülső tereket, pl. a tornácokat jelezte. A gypesítés pedig egyértelműen a külső terekre, utakra, utcákra, udvarokra utalt. A fűtőcsatornák alját sárga gyöngykvacs terítéssel értelmezték. A jelrendszer hasznosságát – bár nem cáfolta meg Gerő László szellemes kijelentését, szerinte ugyanis Aquincumban a látogató azt hihetné, hogy a rómaiak alaprajzban éltek – a hazai romkerteket látogató százezrek igazolhatják.

A műemléki kutatás során előkerülhetnek olyan, addig nem látható elemek is, amelyek az emlék történetére, értékelésére, értelmezésére vonatkozóan fontos információt jelentenek. A kutató célja természetesen az, hogy minden lényegesnek ítélt motívum, részlet a helyreállított emléken látható, a nagyközönség számára értelmezhető legyen. Természetesen „... a restauráló beavatkozások jelenthetik bizonyos értéktelen, eltorzító részletek eltávolítását vagy háttérbe szorítását ...” – írja Horler Miklós a Műemlékvédelmünk elvei és módszerei²⁴ c. tanulmányában. Majd így folytatja: „... egy olyan összkép kialakítása a cél, amely a műemlék fejlődési folyamatára legjellemzőbb és legértékesebb periódusok ötvözeteként a benne akkumulálódott történeti és művészi értéket a maguk teljes gazdagságában érvényesíti. Ez az összkép szükségképpen új lesz, tehát olyan, amilyen a műemlék történetének egyik korszakával sem feltétlenül azonos, de a mai kor szellemét, a múlt-hoz való viszonyát sajátosan kifejező, harmonikus egész.”²⁵ A végeredmény pedig az egyszerűsége törekvő, a történetileg kialakult állapotot tükröző helyreállítás helyett, sokszor spekulatív eszközökkel létrehozott, a stílusegység tagadásával a stíluskavalkádot mutató »restauráló beavatkozás«.

A végeredményt tekintve ellentétes szándék vezette a tárgyalt időszakban a helyreállító építész, amikor elpusztult építészeti részletek, tagozatok, jelzésszerű érzékeltetésére vasbeton szerkezetet alkalmazott. Akár egy ajtószár vagy ablakkeret-töredék, esetleg párkányrészlet (lásd a kiscelli templomon) leegyszerűsített profillal hivatott segíteni a látogatónak abban, hogy el tudja képzelni az eredeti for-

²⁴ Horler Miklós: Műemlékvédelmünk elvei és módszerei. *Építés-Építészettudomány* XIII. kötet 1981. 1–2. sz. 63–84.

²⁵ Horler, i. m. 73. A felfogásból adódó következmények sorát mutatja be Sedlmayr Jánosnak a 20. jegyzetben idézett dolgozata (Sedlmayr 1982). Soproni és budai példák igazolják, hogy az épület nem használható építési korszakainak filológiai pontosságú dokumentálására.

mát. Persze felvetődik a kérdés, hogy tudja-e, ismeri-e a látogató az eredeti architektonikus részletet. Alaktani hiba, amikor a párkány jelzésszerű bemutatásánál megfélekeztek a koronázó tagozat elhagyhatatlan részéről, a függőlemezről. A szímat, a pálca- és lemeztagozatokat lehet, szabad elnagyolt, leegyszerűsített formával imitálni, de a függőlemez elhagyása a párkányt értelmetlenné teszi. Szellemes megoldás a hozzáértő számára, ha a korinthuszi oszlopfő betonból készült imitációja csak a kalathosz formáját adja. De érthető-e a megoldás? Különösen akkor, amikor a homlokzat összetartozó oszlopai közül csak egyetlen egyet formáltak meg ezen a módon.

Értelmezhető-e a leegyszerűsített vasbeton forma alkalmazása, ha az eredetit nem ismeri a látogató? Elegáns megoldásnak tartom a diósgyőri rondella lőrésének a bemutatását, de nem vagyok benne biztos, hogy az érdeklődők többsége a jelzés alapján el tudja képzelni az eredeti alakját és szerkezetét. A faltest érzékelte-tése a finom héjfelület által bezárt légüres térrel, szerkezetileg nehezen értelmezhető ötlet. A kutatási eredmények bizonytalanságára történt utalás a budavári Hilton Szálló gótikus kerengőjében. A régészeti ásatások és a források elemzése alapján nem lehetett eldönteni, hogy milyen volt az eredeti homlokzati rendszer. Ezért a tervező a faltesteket kör alakú üvegelemekből rakta össze. A kerengő boltozati mezőit a bordák helyének kihagyásával, rézlemezről építette meg. A jelzés módszere azonos volt a visegrádi Salamon-torony bemutatásánál alkalmazottakkal.

A jelzések alkalmazása csak az eredeti formát értelmezhetően imitáló módon történhet. A helyreállítást elsősorban a nagyközönség számára és csak másodsorban a szakembereknek kell hiteles módon elkészíteni. Öncélú építészeti vagy formai ötletek alkalmazását kerülni kell.

A HELYREÁLLÍTÁSOK HITELESSÉGÉRŐL

A Krakkói Charta definíciója szerint az emlék-helyreállítás hitelességének alapja a *„lényeges és tudományosan megállapított jellegzetesség összessége, ami az idő folyamán az eredeti állapottól fogva mostanáig alakította a műemléket”*.

A műemlékvédelemben a helyreállítás hitelessége az alkotás minőségének fokmérője. Annak ellenére, hogy a fogalmat a szakirodalom használja, a helyreállításokkal kapcsolatban nem határozták meg a tartalmát. Emlékek és együttesek hitelességét először a világörökség helyszíneinek kiválasztásával kapcsolatban elemezték. Az UNESCO és az ICOMOS közösen kezelési útmutatót²⁶ dolgoztatott ki a világörökség címre pályázó helyszínek egységes szemléletű elemzése-értékelése

²⁶ Feilden-Jokiletho: *Management Guidelines for World Cultural Heritage*. ICCROM. Roma 1993.

számára. Ebben az emlék hitelességét négy kritérium vizsgálata alapján értékelik: 1. forma, alak; 2. anyag, állapot; 3. környezet; 4. szellem.

Az utóbbi évtized nemzetközi szakirodalmában elterjedt az a nézet, mely szerint emlékek bemutatásának, helyreállításának az értékelésére – a világörökség címre pályázó emlékekhez hasonlóan – a műemlékvédelmi tevékenység hitelességének az elemzése lenne a legjobb módszer. Mik azok a kritériumok, amelyekkel egy emlék bemutatásának a hitelessége vizsgálható vagy elemezhető?

Mint a kifejezés értelmezéséből is kitűnik, a hitelességen valaminek eredeti vagy korábbi állapotához viszonyított hasonlóságának jellemzését értjük. A világörökséggel kapcsolatos vizsgálatoknak is a valóság, az eredetiség, vagyis a **történetiség** bizonyítása a feladata. Azt mondhatnánk, hogy a hitelesség az emlék immanens tulajdonsága, amely a történeti korok anyagi és eszmei hatásainak következtében alakul ki. Lényegesnek tekintjük azt, hogy a hitelesség az emlék materiális és immateriális értékein alapul. **Anyagi értékek** hordozója maga az anyag, amelyből az emlék készült, a szerkezetek, amelyek alkotják az emléket, a forma, a külső megjelenés, amely tartalmazza épületek esetén a tömegalakítás, a részletképzés és a stílus sajátosságait. Vannak **eszmei értékek**, amelyek az emlék létrehozásának körülményeivel függnek össze, de még mindig szorosan kapcsolódnak a tárgy anyagságához. Ide soroljuk azt a szellemi tudást, az elméleti ismereteket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy létrejöjjön a tárgy vagy az emlék. A környezet kiválasztása, a helyszín kijelölése, az épület vagy épületek tájolása, a tervezés teljes folyamata, a szerkezeti és az anyagtani ismeretek összessége. A tervezés részének tekintjük azokat a megfontolásokat is, mint pl. a szabályszerűségek előírása vagy matematikai, geometriai formulák, amelyek az egyes részek közötti kapcsolatot szabályozzák, meghatározzák (viszonyszámok, aranymetszés, trianguláció, quadratura), az épület alaprajzi formáját determináló eszmei szempontok (görög- vagy latin kereszt alaprajz) stb.

A műemléki kutatás és a műemlékvédelem új értékek hozzáadásával járul az emlék történeti értékének növeléséhez. A riegli régiségérték fogalom – abszurd módon – a régiségértéket csak akkor tartja növekvőnek, ha pusztulni hagyjuk az emléket. Ilyen értelemben el kell ismernünk, hogy mindenfajta beavatkozással rontjuk az emlék értékét. Értékkeremtésnek kell tekintenünk viszont a műemlékvédelmi tevékenységet magát – a műemlékvédelem klasszikusainak teoretikus véleményével ellentétben –, vagyis azt, hogy az emléket valamilyen módon igyekszünk az utókor számára megőrizni. A beavatkozás célja: történelmi, kulturális, kultúrtörténeti misszió, a nemzeti múlt egy rekvizitumának a megőrzése. Ez az elméleti szakirodalomban bőségesen tárgyalt és indokolt kérdéskör. Nem szükséges külön igazolnunk, hogy az emlék történetisége nem csupán a szabad szemmel látható, a laikus számára felismerhető külső jegyekben mutatható ki. Anyagi kategóriaként kezelve, objektíve létezik ez az érték az építőanyagban, az elkészítés mód-

jában, az alaprajz, a tömegalakítás, a részletképzés megváltoztatásában, a környezet alakításában és az idők folyamán az emlékre ráakódott természetes öregedés jegyeiben is. Ilyenek a csorbulások, a töredezettség, a patina stb. Ez az az érték, amit minden újabb kor beavatkozása bizonyos értelemben rongál.

A fenti, állandónak tekintett értékek mellett változó értékek is befolyásolják a megítélést. Nem szakítható el az emlék attól a szűkebb és tágabb társadalmi környezettől, amelyben létrejött, létezett és esetleg – romok esetében funkcióval bíró értékként – elpusztult. Mint a múlt monumentuma már koránál fogva is értékhozó, amelyet történeti koronként különbözőképpen értékelték. A minősítés szempontjai között egyetlen stabil elemet sem találunk. Sokáig stiláris szempontok voltak a meghatározók; *Goethe* csak a gótikáig tartotta a múlt építészetét megőrzésre érdemesnek,²⁷ később már ide sorolták a reneszánszt, de a XX. század meghatározó esztétája, *Lukács György* is még csak barokkot²⁸ tudta elfogadni. Korunkban eltűntek az időbeli korlátok és csak a minőség határozza meg az értéket. Néhány esztendője még konszenzussal elfogadott szabály szerint élő építész alkotását nem minősítette védettnek a hatóság. Mára már csak az építészeti-esztétikai minőség és a veszélyeztetettség esetleges mértéke a meghatározó. A minőség pedig, mint láttuk, igencsak változó kategória. Az esztétikai értékelés, bár léteznek objektív kategóriák, mégsem tekinthető időtállóknak, állandónak. A XIX. század második felétől a nemzeti múlthoz való kapcsolódás került előtérbe. E szemlélet megkésett jelei napjainkig éreztetik hatásukat.

Az emlék értékéhez – az akkumulálódott immanens anyagi értékén és anyagi természetéhez kötődő eszmei értékén túl – történelme során nem anyagi természetű értéknövelő hatások is adódnak, amelyek szintén jellemezhetők, értékelhetők. Az általunk **társadalmi érték**ként definiált kategória – az anyagi értékhez hasonlóan – az emlék korával és a rajta végrehajtott változtatások számával nő. Általában ezt az értéket nem lehet csökkenteni, csak egy szinten konzerválni, mert a rongálás, valaminek az eltüntetése önmagában is az érték növekedését vonja maga után – hacsak nem semmisül meg az emlék. Példaként lehetne felhozni az egyiptomi feliratokról a korábbi fáraók nevének az eltüntetését. Ez a beavatkozás az anyagi érték egy részének az elpusztítása, szándékában a társadalmi megítélés átértéke-

²⁷ Számos írásában foglalkozik Goethe az építészet esztétikai problémáival. Elemzéseiben az igazi német stílust, a gótikát tekinti az antikvitás mellett az építészet csúcspontjának. J. W. Goethe: A német építőművészetről. In: *Antik és modern, antológia a művészetekről*. Gondolat, 1981. 96. Érdekes, hogy Hegel – Goethehez hasonlóan – esztétikájában csak a gótika koráig tárgyalja az építészetet.

²⁸ Lukács szerint „... a belső és a külső tér közti szervesen egységes összefüggés a homlokzat létrejöttével és a homlokzatot kialakító érzülettel széjjelszakad. ... a festői tendenciáknak az építészeti ösztervtől való önállósulása, már a barokk korban is utat kezd törni magának, hogy a XIX. században radikálisan romboló elvvé növekedjék.” Lukács Gy.: *Az esztétikum sajátossága II*. Akadémiai Kiadó, 1975. 419.

lését célozza. A történeti érték teljes elutasítását jelenti az emlék vagy műtárgy tudatos megsemmisítése. A társadalmi érték maga ezzel az aktussal automatikusan nem szűnik meg mindaddig, amíg a tárgy dokumentumokban, publikációkban, filmen, fényképen létezik, sőt maga a rombolás is részévé válik a társadalmi értéknek, átvitt értelemben értéknövelő tényező lesz.

Az elmondottak a szakszerűség redukálását jelentik önmaga homogén közegére. Magyarán, eshet-e olyan súllyal latba a történeti és a társadalmi érték misztifikálása, hogy a jelenben a közvélemény értékelési szempontjait teljesen negligáljuk. Van-e jogunk vélt vagy remélt kulturális fölényünk birtokában a társadalmat megfosztani egy igény teljesítésétől. Márpedig a múlt eltűnt emlékeinek sokszínű megismerését ilyen igénynek tartjuk. A kultúrtörténet próbálkozásait ismerve még nem is nevezhetők a törekvések új keletűeknek. Miért veregetjük lekezelően vállon *I. Ferencet*, Erbach grófját, aki a XIX. század elején már járt Pompejiben és maga is lelkes régiségkutatóvá lett. Lebontatta a würzburgi castra kapujának maradványait, és a fal egy szakaszával együtt felépíttette a vadászkastélya parkjában. Romantikus ábrándozás, mondják, pedig a maga korában igyekezett a lehető legszakszerűbben eljárni. Nem kevesebb öntudattal legyintünk a denduri templomnak 1978-ban, New Yorkban a Metropolitan Múzeumban történt újra felépítésével kapcsolatban. Ha nem ott állna konzerválva, gondosan megválasztott klimatikus viszonyok között, ma a Nasszer tóban víz alatt pihenne, semmi sem látszana belőle. Vagy az abu-simbeli II. *Ramszesz* sziklatemplomával szemben, hogy *Liebermann*-nál maradjunk, egy jobban megfestett káposztafej példájának tartsuk az egyiket, de melyiket? Esetleg a környezet megtartása miatt a *translocatio*-t hiteles műemlékvédelmi beavatkozásként fogjuk fel, míg a denduri templomocska áthelyezése már a hellenizmus korának újjgazdag szobormásolatokat mutogató gesztusaként értékelhető? Esetleg ítéljük azonos mércével a két egyiptomi példát, mert nemes cél, az emlék megmentése érdekében történt. Utasítsuk el Erbach grófjának tettét, mert öncélú volt, a saját parkját akarta díszíteni egy hobbiból kitermelt római kapuval?

Az elmondottakkal a hitelesség, mint szemléletmód és mint vezérelni jelentőségét szerettem volna bizonyítani. Az eddigiek is jól szemléltetik, hogy az általunk megdönthetetlennek hitt elvekre és azok ellenkezőjére is mutatott már példát a történelem. Lehetőségeink szerint az értékalkotók feltárása és számbavétele vezethet el a hitelesség fogalmának megalapozott tisztázásához. Az objektívnek tekintett alkotóelemeken kívül azonban a bizonytalanabb szubjektív elemeket is mérlegre kell tennünk, hogy munkánk kiértékelésénél minden körülményt figyelembe véve tudjunk dönteni.

A MŰEMLÉKEK HASZNÁLHATÓSÁGÁRÓL – AZ INTEGRÁLT MŰEMLÉKVÉDELEM

A műemléki helyreállítás célja – a romok helyreállítását leszámítva – használható, funkciót ellátni képes épületek létrehozása lehet. Öncélú, csak az emlék történeti, régiség vagy esztétikai értékének megőrzése és fenntartása általában nem fogadható el. Európában a helyreállítást megelőzően megvalósíthatósági tanulmányok születnek az elkészült emlék hasznosításának lehetőségeiről. Egyetlen állam költségvetése sem képes tartósan gondoskodni épületek fenntartásáról, hacsak valami különös ok ezt nem indokolja. Meggyőződésem szerint a helyreállítási tervdokumentációnak részét kell képeznie annak a megvalósíthatósági, hasznosítási tanulmánynak, amely egyértelműen rendelkezik az épület helyreállítás utáni létéről. Ebben figyelembe kell venni azokat a speciális műemléki szempontokat, amelyekkel keresztül biztosítható az értékek megtartása.

A helyreállítást követően pedig biztosítani kell az épület állapotának a rendszeres figyelését, és fenntartási tervben a tervezőnek kell meghatároznia az ellenőrzés és a rendszeres karbantartás idejét és módját.

ÚTMUTATÓ SZERZŐINK RÉSZÉRE

Az *Építés-Építészettudomány* az építéstudomány, a műszaki mechanika, az építészet-történet, a műemlékvédelem, a tervezésfejlesztés és az urbanisztika tudományos eredményeit feldolgozó írásokat fogad el közlésre.

A lektorálásra benyújtott cikkeket lehetőség szerint IBM kompatibilis számítógépen működő szövegszerkesztővel előállítva kérjük, MS Windows 95/98 operációs rendszerrel, Word 6.0/97 dokumentumként vagy RTF kiterjesztésű file-ban. A mágneslemez mellé ki-nyomtatott kéziratot is kell csatolni.

A táblázatokat külön lapon, a kézirat végén kell közölni, helyét a kézirat margóján kell jelezni. Az ábrákat (rajzokat, grafikonokat) és a fényképeket elektronikus formában is kér-jük a szerkesztőségbe eljuttatni; minden ábrát külön – lehetőleg .bmp kiterjesztésű – file-ban. Amennyiben a szerző nem tudja elektronikus formában előállítani az ábrákat, illetve a fényképeket, akkor ezeket kérjük jó minőségű fehér vagy pauszpapíron, illetve a fotókat sima fényes papíron, eredetiben leadni. A xeroxmásolat csak tájékoztatásra szolgál. Az áb-rák méretezésénél kérjük figyelembe venni a szedéstükör méretét (127 × 185 mm). Színes ábrákat a szerző kérésére külön díjazásért lehet közölni.

A cikkek 25 soros angol (a témától függően esetleg német) és magyar nyelvű összefog-lalását külön kéziratoldalon és lemezen is kérjük csatolni. Itt kérjük közölni a magyar és angol nyelvű kulcsszavakat is. A tanulmány címének német és angol nyelvű fordítása is szükséges.

A max. 40 karakterből álló cím és a szerző neve alatt szerepeljen a szerző munkahe-lyének pontos megnevezése, címe, e-mail-címe és faxszáma. Szöveg közbeni kiemelés-ként dőlt, esetleg félkövér betű alkalmazható, aláhúzás nem.

Kérjük, fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetve az irodalomjegyzékben való egyeztetésére. A szövegben is hivatkozott irodalom jegyzékét a szerzőnevek ábécérendjében, a tanulmány szövegében nem szereplő irodalomjegyzéket vagy a szerzőnevek ábécérendjében, vagy időrendben kérjük összeállítani. A könyvészeti adatok az alábbi formában szerepeljenek:

Folyóiratcikkek esetében:

Heckenast János: Szombathely város rendezési terve. *Vasi Szemle* XIX. évf. 1965. 1. sz. 15–36.

Könyvek esetében:

Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története I–III*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1960.

Tanulmánykötetek esetében:

Kubinyi András: Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. In: *Tanulmányok Budapest múlt-jából*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956. 118–195.